

КІЛЬКІСНІ ДАНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Статистичні дані та результати соціологічних опитувань є одними із джерел дослідження етнополітичних процесів в Україні, зокрема, у середовищі національних меншин. Найбільш повну емпіричну статистичну інформацію надають результати переписів населення. Частково дефіцит статистичних даних, які надає регулярний перепис населення, компенсують результати соціологічних опитувань.

Ключові слова: національні меншини, етнополітика, джерела, зведені дані, статистичні дані, соціологічні опитування.

Olexii Lyashenko. Quantitative data as a source of research of national minorities. *The statistical data and the results of sociological surveys are one of the sources of research of ethno-political processes in Ukraine, in particular in the national minorities environment. The most complete empirical statistical information is provided by the results of population censuses. Partially the deficit of statistical data provided by the regular population census compensates by the results of the sociological surveys.*

Key words: national minorities, ethnopolitics, sources, summary data, statistical data, sociological surveys.

У сучасній науці існує багато досліджень, які здійснюються на стику різних наукових дисциплін. Наприклад, політологічні дослідження часто відбуваються на стику з історією, соціологією. Однією з характерних рис сучасного рівня наукового пізнання є проникнення методів і заходів, понятійного апарату, матеріальних і технологічних засобів фундаментальних і комплексних наук-інтеграторів (математики, інформатики та ін.) у сферу суспільних і

Ляшенко Олексій Олексійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

гуманітарних наук. Власне, так виникли такі міждисциплінарні галузі, як кліометрія, кліометрика і кліодинаміка*.

Час виникнення сучасної кліометрії (кінець 50-х рр. ХХ ст.) як самостійної підсистеми джерелознавства пов'язаний із застосуванням у науковій практиці перших електронно-обчислювальних машин, створених у США спочатку для потреб оборонної промисловості, а згодом застосованих у точних науках. Засновниками кліометрії у США стали Д. Норт і В. Паркер. Приблизно у цей самий час у радянській історіографії на новий рівень досліджень вийшли історики-економісти, що спеціалізувалися на вивченні аграрної історії та історії промисловості і робітничого класу.

Радянські кліометристи розглядали кількісні та якісні методи в історичних дослідженнях в їх тісному взаємозв'язку і взаємозумовленості, як засіб збагачення методичного арсеналу історика, що не претендує на універсальність, тим більше «елітність», для розв'язання наукових проблем. Найбільш відомими радянськими кліометристами були І. Ковальченко, Т. Славко, Б. Міронов та ін. [1; 2; 3; 4]. Серед праць українських дослідників, що присвячені кліометрії, варто назвати статтю В. Котигоренка «Кліометрія – «вимірювання історії»» [5].

Спираючись на теоретичну парадигму – будь-яке якісне соціальне явище чи процес, їх риси і властивості мають свою кількісну міру, – кліометрія ставить головною метою не тільки розуміння їх сутнісно-змістовного сенсу і якісної своєрідності, а й виявлення в абсолютних або відносних числах ступеня прояву цієї міри. Принципи і джерела, якими користується кліометрія, є досить ефективними і в етнополітичних дослідженнях.

* Кліометрія – наука про різні кількісно-якісні виміри всієї історії (Кліо – грецька муза історії) і всіляких фрагментів минулого.

Кліометрика – міждисциплінарний напрям, пов'язаний із застосуванням економічної теорії та економічних методів і моделей у дослідженнях з економічної історії. Розширено асоціюється із застосуванням математичних методів в історичних дослідженнях, тобто ототожнюється з квантитативною історією.

Кліодинаміка – міждисциплінарна галузь досліджень, яка об'єднує підходи математичного моделювання довготривалих соціально-історичних процесів, теоретичної історії, історичної мікросоціології, створення та аналізу історичних баз даних, досліджень соціальної еволюції, історичної демографії і т. д.

Відповідно до підходів, напрацьованих історичною наукою, джерела інформації про етнополітичні явища і процеси умовно поділяються на два великі класи: одиничні і масові. Ознакою перших є присутня в них унікальна інформація про досліджувані реальні факти. Ознаками масових джерел є повторюваність, відносна типовість і однорідність інформації, яка піддається методам статистичної обробки.

Етнополітолога як дослідника цікавлять здебільшого групи людей, які репрезентують певні етнічні, мовні, релігійні спільноти. Інколи для вивчення цих груп дослідникам доводиться збирати дані про їхніх окремих членів (або про їх репрезентативні вибірки) і потім об'єднувати або зводити ці дані, щоб отримати інформацію про групу в цілому. Дані, що характеризують групу чи спільноту індивідів у сукупності, – це зведені дані, що належать до класу масових джерел.

Слід зазначити, що більшість доступних дослідникам етнополітології зведених даних, як правило, зібрані не політологами і не з дослідницькою метою. З цієї причини часто вони мають лише опосередковане відношення до конкретного політологічного (етнополітичного) дослідження. Американські дослідники Дж. Мангейм та Р. Річ виділяють шість видів зведених даних [6, с. 295–299]: дані переписів, відомча статистика, вибіркові опитування, зміст публікацій, інформація про події, експертні дані. У етнополітичних дослідженнях, зокрема у дослідженнях процесів у середовищі національних меншин, особливий інтерес становлять перші три з них.

Дані переписів (цензові дані)

Більшість держав світу періодично проводять суцільні опитування всього населення (або, як мінімум, усіх сімей) для отримання інформації, яку можна було б у подальшому використовувати з метою регулювання оподаткування і планування державної політики. Серед іншого, ця інформація включає дані про кількісний склад сім'ї, рівень освіти, доходи сім'ї та про її житлові умови, рідну мову спілкування, національну належність і т.п.

У цензових даних є ціла низка властивостей, що роблять їх у край цінними для етнополітичного аналізу, зокрема, всебічного

дослідження процесів у середовищі національних меншин. По-перше, незважаючи на те, що в них трапляються помилки, дані переписів загалом є цілком надійними. По-друге, оскільки вимірювані переписом демографічні характеристики зазвичай прості, ці дані вважаються досить достовірними. По-третє, в деяких державах збір стандартизованих даних триває протягом багатьох років. Таким чином, дані перепису дають можливість виявляти тенденції, динаміку процесів і перевіряти гіпотези про різні зміни в часі. По-четверте, оскільки цензові дані зазвичай мають стандартизований характер (а саме – містять відповіді на однакові запитання і підрозділяють відповіді на однакові класифікаційні категорії), вони зіставні між собою і тому бувають досить корисними для порівняння різних міст або ж регіонів. Зрештою, зараз цензові дані є відносно легкодоступними для дослідників.

В Україні після проголошення незалежності також зросла увага до науково обґрунтованої публікації статистичних джерел. У 1992 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про державну статистику» [7], в якому були визначені статус статистичної служби та мета її діяльності – отримання достовірної статистичної інформації про соціально-економічний розвиток України та її регіонів. Створена централізована система збирання, опрацювання, аналізу, поширення, збереження, захисту та використання статистичної інформації. У липні 2000 р. до Закону «Про державну статистику» були внесені зміни, що враховують досвід статистичної діяльності в умовах незалежної України, зокрема, чіткіше окреслюють шляхи доступу до статистичної інформації.

На цей час дослідникам доступна інформація, розміщена на сайті Державного комітету статистики України, а також у низці періодичних видань. Зокрема, для дослідників етнополітики становить інтерес багатопрофільне видання «Статистичний щорічник України», заснований у 1993 р. демографічний щорічник Держкомстату України «Населення України», в якому наводяться дані про адміністративно-територіальний поділ країни, чисельність, статево-віковий склад населення, його розподіл за регіонами країни, дані про народжуваність, смертність та ін. Усього Держкомстат України щорічно видає близько 50 статистичних збірників найрізноманітнішої тематики. Також Держкомстат

України видає журнал «Статистика України» (у 1993–1997 рр. – «Інформаційний бюлетень»).

Широкі можливості для вивчення тенденцій у динаміці надають порівняно прості у застосуванні методи описової статистики. Серед них – методи групування, які забезпечують поділ вихідної сукупності даних на групи за спільністю ознак (двовірні дані). Згруповані таким чином дані, як правило, оформлюються у вигляді таблиць або графіків, які забезпечують аналіз структури і типів досліджуваних об'єктів і явищ, встановлення наявності між ними залежностей, а також тенденцій у динаміці. Наприклад, коли виявляється етнічна структура населення станом на дати проведення переписів населення. Статистичні дані, зокрема дані переписів населення України, досить широко використовуються дослідниками етнополітики. Прикладами таких досліджень є монографії В. Наулка, Т. Рудницької, В. Котигоренка та інші [8; 9; 10].

На жаль, запланований на 2011 р. черговий перепис населення України не відбувся, внаслідок чого українські дослідники в останні роки відчувають помітний брак емпіричної статистичної інформації для проведення повноцінних досліджень. Особливо актуальною ця проблема є для дослідників етнополітичних процесів, зокрема, у середовищі національних меншин.

Певною мірою дефіцит статистичних даних, які надає регулярний перепис населення, компенсується іншими видами зведених даних, зокрема, відомчою статистикою та вибірковими опитуваннями.

Відомча статистика

Окрім загальної статистичної інформації, різні органи державного управління, підприємства, профспілки та інші громадські організації займаються збором інформації, пов'язаної з їх власною діяльністю. Така інформація також може бути корисною у конкретних етнополітичних дослідженнях. Однак використання відомчої статистики ускладнюється, по-перше, обмеженим доступом до інформації неурядових або приватних організацій, по-друге, зміст і якість таких даних не завжди піддається їх узагальненню і порівнянню і, по-третє, такі дані можуть бути у незручній для обробки формі.

Вибіркові опитування

Опитувальне дослідження припускає збір даних на індивідуальному рівні. У тих випадках, коли індивідуальні опитування ґрунтуються на вибірках, що репрезентативно відображають групу населення, яка становить інтерес, їх сумарні результати можуть бути використані як зведені дані. Перевагою опитувальних даних, якщо вони коректно зібрані, є високий рівень надійності та валідності. Опитувальні дані в цілому доступні, як правило, у зручній для використання формі.

Зазвичай, коли йдеться про вибіркові опитування, то маються на увазі дані соціологічних опитувань. Вони відкладаються внаслідок цілеспрямованого проведення фахівцями конкретно-соціологічних опитувань і за багатьма характеристиками наближаються до статистичних джерел. Виконуючи специфічні завдання своєї науки, соціологи використовують такі методи, як анкетування, інтерв'ю, опитування, унаслідок чого нагромаджується величезний фактичний матеріал, який дає можливість докладніше розібратися у складних питаннях функціонування як суспільства в цілому, так і окремих його груп, зокрема й таких, як національні меншини.

Водночас слід мати на увазі, що якість матеріалів соціологічних досліджень як джерела значною мірою залежить від професійної підготовки осіб, які проводять соціологічні дослідження, вибору науково обґрунтованих методик обробки зібраних матеріалів. На жаль, у сучасних умовах шляхом публікації некоректно оброблених даних соціологічних опитувань часто спотворюється громадська думка. Отже, цінність таких матеріалів (особливо тих, які готуються «на замовлення») як джерела втрачається.

Особливістю матеріалів соціологічних досліджень як джерела є також те, що вони мають подвійний рівень інформації. Анкети, інтерв'ю, спостереження, що зібрані під час дослідження, є джерелом першого рівня. Узагальнені наслідки соціологічних досліджень, оформлені у вигляді звітів, інформаційних повідомлень, довідок, статей, монографій тощо є джерелом другого рівня [11, с. 387]. Дослідник у своїй роботі використовує не лише підсумкові дані соціологічних досліджень, а й підготовчі та попередні матеріали соціологів. Звернення до них дає змогу

перевірити, наскільки науково коректно і ретельно була проведена аналітична обробка первісних даних. Однак на практиці далеко не всі першоджерела соціологічних досліджень передаються на зберігання до архівів. Тому, як правило, дослідники використовують уже узагальнені дані.

Актуальність використання даних соціологічних досліджень як джерела впливає з того, що у соціологів та політологів часто збігається об'єкт вивчення – суспільство. Об'єктом соціологічних досліджень є, насамперед, людина в усіх її вимірах. Звідси й проблематика соціологічних досліджень – соціальні, національні, сімейні відносини, демографічні проблеми, праця людини, її освіта, добробут тощо. Дослідників етнополітики цікавлять спільноти людей, насамперед, етнічні, мовні, релігійні та регіональні.

За роки державної незалежності України відклався значний масив соціологічних досліджень, що стали предметом аналізу в науковій літературі.

Починаючи з 1994 р. Інститут соціології НАН України у рамках загальноукраїнського проекту «Українське суспільство. Соціологічний моніторинг» проводить щорічне моніторингове емпіричне дослідження особливостей розвитку українського суспільства. Головне завдання цього проекту – відстежити, зафіксувати і здійснити аналіз соціальних змін як у суспільній системі в цілому, так і окремих галузях суспільного життя. У межах проекту розроблено систему соціологічних показників, яка дає змогу відстежувати тенденції соціальних змін, ґрунтуючись на вивченні стану масової свідомості і поведінки. У 1994–2014 рр. організацію польового етапу дослідження забезпечував центр «Соціс», а з 2015 р. – Благодійний фонд «Інтелектуальна перспектива» [12]. Результати цих досліджень, у тому числі додатки у вигляді таблиць, знайшли своє відображення у десяти узагальнюючих збірниках [13]. Один з напрямів моніторингового дослідження ІС НАН України визначено як «Міжнаціональні відносини і мова спілкування». Зокрема, в рамках опитувань ІС НАН України визначаються такі показники, як індекс національної

дистанційованості, ставлення до мовного питання, проблеми історичної пам'яті, ідентифікації тощо.

Чималий масив соціологічної інформації, яка використовується і в етнополітичних дослідженнях, накопичено недержавним Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова (більш відомий як Центр Разумкова). Тут здійснюється дослідження діяльності держави в таких сферах, як внутрішня політика, державне управління, економічна політика, енергетика, земельні відносини, зовнішня політика, соціальна політика, міжнародна та регіональна безпека, національна безпека і оборона. Центр Разумкова має власну соціологічну службу і друковане видання – журнал «Національна безпека і оборона». Зокрема, Центром Разумкова реалізується проект «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики», третій етап якого було реалізовано у 2017 р. Дослідження ідентичності громадян України Центр Разумкова здійснює починаючи з 2005 року, коли вперше в історії незалежної Української держави саме особливості ідентичності різних груп суспільства створили підґрунтя для виникнення широкомасштабного суспільно-політичного конфлікту, відомого як Помаранчева революція.

Дослідження, які проводилися у період 2005–2009 років в Україні та окремих її регіонах, зокрема в АР Крим, виявили низку особливостей ідентичності громадян, головними з яких були: суперечливість процесу формування спільної громадянської ідентичності на загальнонаціональному рівні та невизначеність його перспектив; наявність протилежно спрямованої тенденції – до формування на регіональному рівні субнаціональних мовних, культурних, національно-етнічних, конфесійних ідентичностей громадян у різних регіонах. Під час досліджень була також виявлена взаємозалежність і взаємовплив різного характеру ідентичностей, зокрема мовної і культурної, на громадянську ідентичність. Так, Центр Разумкова застерігав, що в умовах незавершеності формування загальнонаціональної ідентичності громадян України існує ризик інтеграції субнаціональних

ідентичностей деяких спільнот з інонаціональними ідентичностями [14]. Основні результати цього дослідження викладені у виданні «Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу 12 квітня 2017 р.» [15]. Крім цього, великий масив емпіричної інформації розміщений на сайті Центру Разумкова у розділі «Соціологічні опитування» [16], де, зокрема, публікуються результати опитувань стосовно регіонального і культурного різноманіття України, мовного питання та національної ідентичності.

Ще однією авторитетною соціологічною установою, результати досліджень якої використовують дослідники, є Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Зокрема, варто відзначити дослідження президента КМІС В. Хмелька, присвячені електоральній поведінці населення України, у тому числі й її етнічній і мовній складовим [17; 18], та дослідження ксенофобії і антисемітизму В. Паніото [19; 20]. Що стосується міжнаціональних відносин, то тут дослідження КМІС фокусуються на питаннях українсько-російських відносин, зокрема, взаємного ставлення українців і росіян. Варто зазначити, що ці дослідження проводяться спільно із російським «Левада-Центром».

Окрім названих інституцій, що здійснюють соціологічні дослідження, які можуть бути використані як джерела дослідження етнополітики, зокрема, міжнаціональних відносин і національних меншин, слід згадати соціологічну групу «Рейтинг» та компанію Research & Branding Group.

Серед таких досліджень групи «Рейтинг» варто згадати дослідження «Українці про історію, культуру і польсько-українські стосунки», здійснене у кінці 2016 року в Україні на замовлення Національного центру культури і Інституту політичних досліджень Польської академії наук. Проект складався з якісної та кількісної частини, які на місцях здійснювала соціологічна група «Рейтинг» [21]. Серед широкого кола питань, які охоплює це дослідження, варто виокремити оцінку українською інтелігенцією доступності польської культури в

Україні та її ставлення до сучасної польської і української історичної політики, знання і ставлення українців до спільного минулого, механізм формування думки про поточні події в українсько-польських відносинах.

Міжнаціональним відносинам також приділяє увагу й соціологічна компанія Research & Branding Group, яка у 2012–2017 рр. також здійснила опитування, присвячені українсько-польським відносинам, зокрема, оцінці українцями історичного минулого та сучасного стану відносин між країнами та ставленню українців до поляків [22; 23].

Утім, згадані вище опитування, як джерела з дослідження національних меншин, мають своїм недоліком статус загальнонаціональних і у більшості випадків їхні результати публікуються без урахування принаймні регіональної специфіки.

Та коли відповіді на якісь питання не дають загальнонаціональні опитування, на допомогу приходять регіональні або місцеві. Серед таких досліджень, тією чи іншою мірою дотичних до проблематики вивчення національних меншин, слід згадати місцеві тематичні опитування у Чернівецькій області та на Закарпатті.

Дослідження у Чернівецькій області було проведене у травні 2015 р. у рамках наукового проекту МОН України «Роль етноконфесійних взаємовідносин транскордонних регіонів (Буковина, Галичина) в євроінтеграційних процесах: суспільно-практичний вимір». Головною його метою було здійснити аналіз рівня взаємовідносин різних етносів і національностей, які проживають у транскордонному регіоні. Загалом було опитано 400 осіб. Основні результати та їх аналіз викладені у статті «Сучасний стан і специфіка міжнаціональних відносин у Чернівецькій області (на прикладі соціологічних досліджень 2015 р.)» [24].

Опитування, проведене на Закарпатті, стосується визначальних гетеростереотипів національних меншин у області. З основними результатами цього дослідження можна ознайомитися у статті «Визначальні риси гетеростереотипів національних меншин Закарпаття» [25]. Відповідно до необхідних методологічних вимог

у 2006 р. було оформлено інструментарій соціологічного дослідження чотирьох національностей, які мешкають на території Центральної Європи: українців, поляків, угорців і словаків. Уперше таке дослідження було проведено працівниками кафедри соціології і соціальної роботи УжНУ у 2006 р., коли було опитано 194 респонденти у м. Ужгороді. Наступне панельне дослідження було проведене співробітниками і студентами кафедри політології і державного управління УжНУ в 2013 р., коли за квотною вибіркою було опитано 320 респондентів різних національностей, які мешкають у Закарпатті: українців, угорців, росіян, словаків. У кінці 2013 р. – на початку 2014 р. було проведено панельне дослідження побутових етностереотипів. За квотною вибіркою було опитано 272 респонденти словацької національності, які мешкають в м. Ужгороді, с. Сторожниця та с. Середне.

Отже, дослідники етнополітики мають у своєму розпорядженні певне коло відносно доступних кількісних джерел. Інформація, що у них міститься, дозволяє з'ясувати за допомогою кількісних методів дослідження властиві реальним суспільним явищам однотипні, подібні, спільні ознаки і тенденції (закономірності, тренди), тим самим врівноважуючи вади «ілюстративного» підходу у дослідженнях, коли доказами або аргументами виступають довільно взяті приклади. Втім, обираючи той чи інший вид таких джерел, як зведені дані, дослідник має визначити, наскільки вони відповідають поставленій меті і завданням дослідження, а також зважати на ступінь їх достовірності. Зокрема, коли йдеться про результати вибіркового опитувань, важливо враховувати, наскільки вони є репрезентативними, тобто достовірно відтворюють демографічну структуру населення досліджуваної території. Крім того, дослідник, використовуючи як джерело зведені дані, має уникати спокуси екстраполювати зведені дані одного рівня на інший, таким чином ризикуючи дійти хибних висновків.

1. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования (второе издание). Москва, 2003. 481 с.
2. Славко Т.И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях. Москва: Наука, 1981. 156 с.
3. Миронов Б.Н. История в цифрах: (Математика в исторических исследованиях). Ленинград: Наука, 1991. 168 с.
4. Миронов Б.Н. Историк и социология. Ленинград: Наука, 1984. 176 с.
5. Котигоренко В. Кліометрія – «вимірювання історії» // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика / редкол.: Я. Калакура (гол. ред.) та ін. Київ, 1999. С. 47–53.
6. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования; пер. с англ. / предисл. А.К. Соколова. Москва: Весь Мир, 1997. 544 с.
7. Закон України «Про державну статистику». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2614-12>
8. Етнопонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / за ред. чл.-кор. НАН України В. Наулка. Київ, 2001. 203 с.
9. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. Київ, 1998. 170 с.
10. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ: Світогляд, 2004. 722 с.
11. Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. та ін. Історичне джерелознавство: підручник. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
12. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2016 років. URL: [http://i-soc.com.ua/uploads/Dodatki\(2016\).pdf](http://i-soc.com.ua/uploads/Dodatki(2016).pdf)
13. Українське суспільство. Соціологічний моніторинг. URL: http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php
14. Громадянська ідентичність: зміни, тенденції, регіональні особливості // Чорноморські новини. 2016. № 049 (21726), 9 червня.
15. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу 12 квітня 2017 р. // Проект «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики» реалізується за підтримки програми MATRA МЗС Нідерландів та Фонду Конрада Аденауера. Київ: Центр Разумкова, 2017.
16. Центр Разумкова. Соціологічні опитування. URL: <http://old.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>
17. Хмелько В.Є. Демографічний склад електоратів Віктора Ющенка та Віктора Януковича у переголосуванні другого туру // Національний екзит-пол'2004. Київ: Центр «Демократичні ініціативи», 2005. С. 166–176.
18. Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. 2004. Т. 32. С. 3–15.

19. Паніотто В. Динаміка ксенофобії в Україні, 1994–2002 // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2003. №3. С. 74–92.
20. Паніотто В. Динаміка ксенофобії і антисемітизму в Україні (1994–2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008. №1. С. 197–214.
21. Українці про історію, культуру і польсько-українські стосунки. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraincy_ob_istorii_kulture_i_polsko-ukrainskih_otnosheniyah.html
22. История украинско-польских отношений: оценка украинцев. URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9176/>
23. Оценка украинско-польских отношений: мнение жителей Украины. URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9177/>
24. Балух В., Докаш В. Сучасний стан і специфіка міжнаціональних відносин у Чернівецькій області (на прикладі соціологічних досліджень 2015 р.) // Релігія та Соціум. 2016. №1-2(21-22). С. 95–104.
25. Пелін О. В. Визначальні риси гетеростереотипів національних меншин Закарпаття // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2014. Вип. 64. С. 6–13.